

minőségében ebben meg ebben az esetben, tudatosan vagy öntudatlanul hamisítást követ el. A támadás most azáltal mélyül el, hogy a helyes gondolkodás lehetőségét is elvitatják tőle, mivelhogy tudati struktúráját becsmérlik, mégpedig a maga egészében. Ez az egyszerű megfigyelés strukturális értelmét tekintve azt jelenti, hogy míg a leleplezés korábban csak pszichológiai síkon folyt, amikor a tévedések társadalmi kötöttségű forrásaira mutattak rá, most már a rombolás radikálisabb azáltal, hogy támadási célpontjává válik a noologikus-logikai sík is, és az ellenfél kijelentéseinek érvényességét e noologikus szint társadalmi függőségét állítva rombolják le. Ezáltal azonban új (s talán a legdöntőbb) fokra hág a tudat történeti folyamata, amelyet azonban nem mutathatunk be anélkül, hogy legalább ne érintenénk még egy – mindezen fejtegetéseket megalapozó – összefüggést. A totális ideológiafogalom tulajdonképpen ősrégi problémát elevenít fel, amely csak most, a gondolkodástörténetnek ezen a fokán nyeri el helytálló értelmét, nevezetesen a „hamis tudat” lehetőségének korábban már jelzett problémáját. Csak a hamis tudat általában vett lehetőségének ilyen gondolata mutatja meg azt a különös szakadékot, amelyet a totális ideológiafogalom teremt; ebből az összetevőből fakad egész szellemi helyzetünk radikálisan nyugtalanító volta, de az is, ami benne végső soron termékeny.

A „hamis tudat” problémája

Ősrégi a *hamis tudat* lehetőségéről való egyszerű tudás: vallási eredetű, tehát a modernitás szempontjából örökölt gondolat. Problémaként jelentkezik, valahányszor csak egy próféta környezete vagy akár ő maga kétségbe

vonja történetének vagy gondolatainak valóságát.²² Mondhatnánk tehát, hogy – mint oly gyakran a történelemben – itt is ősrégi gondolati örökségről van szó, a változás csak annyi, hogy az ősrégi elem újraépül a későbbi tapasztalat és élmény bázisán. De mint általában az efféle levezetésekkel szemben, amelyek mindent a múltra igyekeznek visszavezetni, azt kell hangsúlyoznunk, hogy e gondolatban sokkal döntőbb annak *modern formája*, mint az imént jelzett, már a múltban is megvolt magva. Míg a tudat hamisságának egykori tétele csak nyomatékos állítás volt, addig modern formája azáltal tesz szert jellegzetes könyörtelenségére, hogy a tudatelemzés említett módszereivel összekapcsolódva következetesen végigvitt bizonyítássá bővül: ami egykor pusztán „anatéma” volt, abból a modern korban szigorú bizonyításra támaszkodó kritika lesz.

De talán még sokkal jelentősebb egy másik változás, amelyről most szólni kívánunk. Nemcsak a bizonyításnak, a tudat hamissága kimutatásának a módszere változott meg, a vallási megalapozottság eltűnésével eltolódott az a vonatkoztatási sík is, amelyhez képest valami hamis vagy igaz, ahol eldől, mi valós és mi valótlan. A próféta azért kételkedett története valóságában, mert istentől elhagyatottnak érezte magát; nyugtalanságának transzcendens vonatkoztatási pontja volt. Ha viszont bennünk merül fel a gyanú, hogy tudatunk hamis, mi egy evilági bíró előtt vallott kudarctól félünk.

Ha pontosabban meg akarjuk állapítani, hová tolódt el az isteni vonatkoztatási pont eltűnése után a realitás tézise, úgy az ideológia szót e vonatkozásban is pontosabb történelmi jelentésemzésnek kell alávetnünk. Ha ennek során a mindennapi nyelvváltozás régióiba kerülünk, az csak azt bizonyítja, hogy a szellemtörténet nemcsak a könyvekben formálódik, s hogy még a döntő ontológiai hangsúlyok is a hétköznapi élet sodrában

²² „Szeretteim, ne higgyetek minden léleknek, hanem próbáljátok meg a lelkeket, ha Istentől vannak-é...” János első levele (4.1).

keletkezhetnek, hogy azután onnan elterjedve rögzüljenek.

Maga az ideológia szó eleinte nem tartalmazott ontológiai döntést, hiszen eredetileg csak az eszméről szóló tant jelentette. Mint ismeretes, ideológusoknak²³ egy filozófiai iskola képviselőit nevezték Franciaországban, amely Condillac nyomdokain haladva elutasította a metafizikát, és a szellemtudományok antropológiai és pszichológiai megalapozására törekedett. Az ideológia modern értelmű fogalma akkor született meg, amikor Napóleon ezt a filozófuscsoportot – amelynek tagjai szembeálltak császári törekvéseivel – megvetően „ideológusokként” szidalmazta. A szó ezáltal kapott először lekicsinylő jelentést, amelyet – akárcsak a „doktriner” szó – mindmáig megőrzött. Ha e „megvetés” elvi értelmét vizsgáljuk, rájövünk, hogy ismeretelméletileg és ontológiailag lekicsinylő értékelést mond ki. Az ellenfél gondolkodását ugyanis megfosztja értékétől. Pontosabban is meghatározható az értéktelenné nyilvánítás iránya: ontológiai-ismeretelméleti jellegű, hiszen az ellenfél gondolkodásának *irrealitását* állítja. Tovább is kérdezhetünk:

---

²³ Lásd Picavet könyvét: *Les idéologues, essai sur l'histoire des idées et des théories scientifiques, philosophiques, religieuses etc, en France depuis 1789*. Paris, Alcan, 1891. – Destutt de Tracy, a fent nevezett iskola megalapítója, az eszméknek ezt a tudományát a következőképp határozta meg: „Cette science peut s'appeller *Idéologie*, si l'on ne fait attention qu'au sujet; *Grammaire générale* si l'on n'a égard qu'au moyen, et *Loïque*, si l'on ne considère que le but. Quelque nom qu'on lui donne, elle renferme nécessairement ces trois parties; car on ne peut en traiter une raisonnablement sans traiter les deux autres. *Idéologie* me paraît le terme générique, parce que la science des idées renferme celle de leur expression et celle de leur déduction.” (Ez a tudomány *ideológiának* nevezhető, ha csak tárgyára vagyunk tekintettel; *általános grammatikának*, ha csak eszközére tekintünk, és *lojikának*, ha csak célját vesszük figyelembe. Bármilyen nevet adjunk is neki, szükségképp magába foglalja e három részt; hiszen nem lehet az egyiket értelmesen tárgyalni anélkül, hogy ne tárgyalnánk a másik kettőt is. Számomra az ideológia tűnik a nemfogalomnak, hiszen az eszmék tudományába beletartozik kifejezésük és levezetésük tudománya is.) (*Les éléments d'idéologie*, 1801¹; számomra csak a harmadik kiadás volt hozzáférhető: Paris, 1817, 4. o., j.)

Vajon milyen tényezőhöz képest irreális? A válasz az lesz, hogy a gyakorlathoz képest, a politikus gyakorlatához mérten. Az ideológia szóhoz ettől fogva az a mellékjelentés kapcsolódik, hogy minden ideológiának nevezett gondolat csődöt mond a gyakorlatban, hogy a valóság megközelítésének igazi organonja a cselekvés, s hogy ezen mérve általában a gondolkodás avagy adott esetben egy bizonyos gondolkodás semmis. Világosan látszik, hogyan játszik bele az új szójelentés kialakításába a szó megalkotójának, a politikusnak az álláspontja. Az új szó a politikus sajátos valóságélményét szentesíti,²⁴ mintegy az ő gyakorlati irracionálisát hirdeti, mely nem sokra tartja a gondolkodást mint a valóság megragadásának organonját.

A XIX. század folyamán az ideológia szónak ez az értelme vált elfogadottá. Ami annyit jelent, hogy a politikus világérzése egyre jobban háttérbe szorítja a skolasztikus-kontemplatív élmény- és gondolkodásmódot (és ezzel együtt annak megélt ontikus világát), s többé nem némul el az „ideológia” szóban benne csengő kérdés, hogy akkor valójában mi valóságos. Ez a következőképp értendő: a valóságot firtató kérdés nem új; de az, hogy e kérdést a nyilvános gondolkodásban (nem pedig az igen gyakran elszigetelt tudós gondolkodásban mind határozottabban úgy – a politikus élménycentrumából –) vetik fel, amiként azt az ideológia szó előírja, mégiscsak döntő fordulatnak tűnik. Ha meg akarunk felelni a modern gondolkodástörténet magas követelményeinek, akkor a szociológiai eszmetörténet témája mindinkább az ember tényleges gondolkodása kell legyen, s nemcsak a tudós hagyományban továbbörökített gondolkodás. Míg a hamis tudat problémája az igaz és a valóságos szentesítését eredetileg Istentől vagy például a tiszta

---

²⁴ A következő vizsgálódás eredményeinek alapján rögzíthetnénk ama politikus különös, ám nézőpontját tekintve pontosabban meghatározható típusát, akinek a vilásképe és ontológiája itt terítéken van. Hiszen nem minden politikusnak ilyen irracionális az ontológiája. (Vö. 160. o. skk.)

kontemplációval megragadott eszmétől várta, most a politikai gyakorlatban elsődlegesen megtapasztalható ontikus világ vált a valóság kritériumává. Az ideológia-fogalom története Napóleontól a marxizmusig a fogalom tartalmi változásai ellenére végig megőrizte ezt a specifikus ontikát. A példa egyidejűleg azt is megmutatja, hogy már Napoleon szavaiban benne rejlik a „pragmatizmus”, hogy tehát a „pragmatizmus” bizonyos életszférákban mintegy hozzátartozik a modern ember természetes világnézetéhez, s a filozófia ez esetben csak az ott végrehajtott tételezéseket gondolja végig.

Szándékosan időztünk hosszasan a napóleoni szóalkotás emez árnyalatának elemzésénél, mert egyszer már világosan be kellett mutatni, hogy a hétköznapi élet szavaiban milyen gyakran rejlik kimondatlanul is több filozófia és a további valóságos problémátörténet szempontjából fontos gondolat, mint a tudós fejtegetésekben, amelyek hajlanak arra, hogy csak magukkal foglalkozzanak.²⁵

E példán azonban még egy mozzanatot szemléltethetünk, amely problémánk kifejtésében egy lépéssel továbbvezet. Napoleon még „felülről lefelé” harcolva próbálta ellenfeleit az „ideológusok” szóval értéküktől megfosztani és megsemmisíteni. A fejlődés későbbi szakaszaiba viszont az ideológia szót mint az értéket elvitató fegyvert az ellenzékben álló rétegeknél, főleg a proletariátusnál találjuk meg. Röviden: strukturálisan olyannyira döntő látásmód, mint amit az ideológiafogalom hordoz, hosszú távon nem lehet egyetlen osztály gondolkodási kiváltsága. De épp a látásmódnak ez a kiterjedése – azáltal, hogy hosszú távon egyetlen álláspont sem leplezheti le ideologikusként az összes többit anélkül, hogy azok

---

²⁵ A „tudós gondolkodás” és általában minden olyan gondolkodásmód szerkezetéről és sajátosságáról, amelynek hordozói „monopolhelyzetet” élveznek, lásd referátumomat: *Die Bedeutung der Konkurrenz im Geistigen*, Verhandlungen des 6. Deutschen Soziologentages in Zürich. J. C. B. Mohr, Tübingen 1929. (A továbbiakban: zürichi előadás.)

ne élnének ugyanezzel a módszerrel – teremt váratlanul a módszerét tekintve új stádiumot egész gondolati fejlődésünkben.

Egy időben úgy tűnt, mintha az ideológiai aspektus kizárólag a harcoló proletariátus gondolkodásában adott kiváltság volna. A nyilvánosság gyorsan elfeledte a szó imént jelzésszerűen bemutatott történelmi gyökereit – némi joggal, hiszen ezt a gondolkodási módot módszeres következetességgel csak a marxizmus dolgozta ki. Először itt fonódik egybe az ideológia partikuláris és totális fogalma; először itt kerül sor az osztályérdekek tanának tendenciáját tekintve mind következetesebb kiépítésére; a hegelianus gyökereknek köszönhetően csak itt jutnak túl a pusztán pszichologizáló szinten, csak itt jutnak el a totális ideológiafogalomhoz s fogalmazzák meg problémáját a tudatfilozófia szintjén; itt nyer új értelmet a „hamis tudat”²⁶ lehetőségéről szóló tan, válik a politikai gyakorlat elsőbbségének gondolata – az ökonomizmus mellett – annak döntőbírájává, hogy a gondolatokban mi pusztán ideologikus és mi releváns a valóságra nézve. Nem csoda, ha az ideológia gondolatát kezdetben a marxizmushoz kapcsolták, jóformán azonosították a marxista-proletár rendszerrel. Csakhogy az eszme- és társadalomtörténeti fejlődésben ez a stádium a múlté. Ma már nem a szocialista gondolkodók kiváltsága, hogy kiszűrjék minden „polgáriból”, ami benne ideologikus; valamennyi táborban alkalmazták ezt a módszert, s ezáltal új stádiumhoz érkeztünk el.

Németországban ezt Max Weber, Sombart és Troeltsch indította el – hogy csak a legjelentősebb képviselőket említsük. Mindinkább beigazolódik Max Weber mondása: a materialista történelemértelmezés nem fiáker, melyre, ha kedvünk szottyán, felszállhatunk: nem

---

²⁶ Maga a „hamis tudat” kifejezés is marxista kifejezés. Vö. Mehring: *Geschichte der deutschen Sozialdemokratie*, I. k., 386. o.; G. Salomon: i. m., 417. o.

torpan meg a forradalom hordozói előtt sem.²⁷ Az ideológia problémája túlon túl általános és túlon túl elvi probléma ahhoz, semhogy tartósan az egyik fél kiváltsága maradjon, és senki sem tilthatja meg az ellenfélnek, hogy a marxizmust is ideologikussága szempontjából elemezze.

Az ideológiafogalom kiterjedésével létrejött dialektikusan új helyzet

A gondolkodás- és társadalomtörténetben tehát ismét lejátszódik egy már nagyon sokszor megfigyelt folyamat,²⁸ nevezetesen az, hogy valamely látásmód felfedezésében az egyik fél csak az úttörő, mert a teljesítménykényszernek engedve a többiek is át kell vegyék ezt a látásmódot. Hirtelen kiderül, hogy a marxizmus csak felfedezett és következetesen kiépített egy tudati és gondolkodási magatartást, ami vitathatatlanul elsőrangú szellemtörténeti teljesítmény, de amelynek fokozatos létrehozatalán tulajdonképpen az egész XIX. század dolgozott, és amelynek megvalósítása nem is kapcsolódik egyetlen álláshoz. Mindez a tények szintjén megfigyelhető folyamat, amely a szemünk előtt zajlik, ezért aligha tagadható.

Ezzel kapcsolatban érdekes megfigyelni, hogy az ideológiagondolatnak ez az általános kiterjesztése elvileg új tudati helyzetet hoz létre. Ugyanis itt már valóban nem pusztán ugyanannak a jelenségnek a mennyiségi fokozódásáról van szó. Épp e példában válik megragadhatóvá a dialektika értelme – amellyel oly gyakran élnek vissza egy skolasztikus gondolkodás céljainak érdeké-

²⁷ Max Weber: Politik als Beruf. *Gesammelte politische Schriften*. München, 1921, 446. o.

²⁸ Vö. erről is bővebben a már idézett zürichi előadásomat.

ben –, mert itt a mennyiség tényleg minőségbe csap át. Abban a pillanatban ugyanis, amikor elvileg minden párt elemezheti ellenfele gondolatait az ideologikusság szempontjából, valamennyi jelentéselem minőségileg is átalakul. Mindenekelőtt ismét valami egészen újat jelent maga az „ideológia” szó. De vele együtt átalakulnak mindazok a tényezők, amelyeket az iménti történeti jelentéselemzés érintett: a hamis tudat problémája, a valóságos problémája stb. új értelemre tesz szert. Ha ezt az összefüggést nyomon követjük végső következményeiig, akkor megmutatkozik, hogy a centrumból kiindulva tulajdonképpen egész axiómatikánk, ontológiánk és ismeretelméletünk is átalakul. Előbb azon jelentésváltozás bemutatására szorítkozom, amelyen az ideológiafogalom megy át.

Nyomon követtük az ideológia partikuláris fogalmától az ideológia totális fogalmához vezető változást. Ez az átalakulási tendencia a jelenben nemcsak hogy megőrződik, de egyre inkább el is mélyül. A tendenciát, hogy ne csak az átélés szintjén mutassák ki az ellenfél tévedéseit, egyre gyakrabban az a törekvés váltja fel, hogy tudati és gondolkodási struktúráját vessék szociológiai kritika alá.²⁹ Mindaddig azonban, amíg e kritikai elemzés során az ember saját gondolkodási álláspontját problémamentesnek, abszolútnak tételezi, viszont az ellenfél minden megnyilvánulását társadalmilag függőnek nyilvánítja, nem kerül sor arra a következő szakaszba vezető döntő lépésre, amely itt minket érdekel. *Totális* ideológiafogalommal dolgoznak ugyan (hiszen az ellenfél tudati struktúrájának a teljességét, és nem csak egyes megállapításait teszik függvényé), de minthogy csak az ellenfél vagy az ellenfelek szociológiai elemzéséről van szó, megrekednek az elmélet általunk *speciálisnak* nevezett formájánál. A *totális* ideológiafogalom *általános*³⁰

²⁹ Ez nem jelenti azt, hogy a hétköznapi küzdelmekben az ideológia partikuláris fogalmát többé ne alkalmazzák.

³⁰ A *partikuláris-totális* eddig érintett ellentétpárja mellett jelentkezik tehát a *speciális-általános* ellentéte is. Míg az első ellentétpár eseté-